

AZ OTTHONTALANSÁG PSZICHOLÓGIAI HATÁSA A HAJLÉKTALAN ÉLETMÓDDAL KAPCSOLATBA KERÜLŐ SZEMÉLYEK IDENTITÁSVÁLTOZÁSÁBAN

BARABÁSNÉ KOLLER ERZSÉBET*

Bethánia Rehabilitációs Otthon, Siklós-Máriagyűd

(Beérkezett: 2006. július 14., elfogadva: 2006. október 2.)

Pécsett a hajléktalanok ellátása 16 éve a Pécsi Gondozási Központ feladata. A hajléktalan emberek növekvő száma sürgetővé teszi egy átfogó módszer kidolgozását, amely magában foglalja a szociálpolitikai, a szociológiai, és a pszichológiai gondolkodásmódot egyaránt. A hajléktalanság, az otthontalanság a nélkülözés maximuma, mely sok tényező összhatásának a végeredménye. A korai traumák és a velük együttjáró viselkedési és emocionális problémák diszfunkciókat hoznak létre és hozzájárulnak a hajléktalanság előidézéséhez és rögzüléséhez. Ez az életmód azonban nagyfokú identitás- és személyiségváltozással is jár. A hajléktalanság természeténél fogva a társadalmi intézményektől és a személyes kapcsolathálózatoktól való elszigetelődést eredményezi. A hajléknélküliség gátolja a családtagokkal és a barátokkal való tartós kommunikációt, a kapcsolatok ápolását. Az elszigeteltség oka és következménye is a hajléktalan állapotnak.

Kulcsszavak: hajléktalanság, kapcsolat, identitás, trauma

A szakirodalomban a hajléktalanság mibenlétének meghatározása folyamatosan változott. A definíció kezdetben a lakásviszonyokra, a lakhatás hiányára korlátozódott, majd kiterjedt a szociális kapcsolatok hiányára is.

A FEANTSA (European Federation of National Organization Working with the Homeless, Nemzetközi Hajléktalanügyi Szervezet) szerint a hajléktalan embereknek négy nagyobb csoportja van:

* Bethánia Rehabilitációs Otthon, Siklós-Máriagyűd, Tenkes u. 9.
E-mail: erzsebet.koller@gmail.com

1. fedél nélküliek;
2. a lakás hiányában intézményben élő emberek;
3. a bizonytalan hajlékban lakó emberek;
4. a lakhatási standardoknak nem megfelelő lakásban vagy nem megfelelő lakhatási körülmények között élő emberek.

A FEANTSA becslése szerint 1999-ben az EU-ban minimálisan 2,5–3 millió, reálisan 5 millió hajléktalan volt. A gyors növekedést figyelembe véve 2001-re 6,6 millió hajléktalan emberrel számoltak (Gyuris 2003) (1. táblázat).

2000-ben Magyarországon a hajléktalanság által leginkább érintett 63 településen összesen 38 000-re becsülték az ott élő hajléktalanok számát. Ezek az emberek a FEANTSA-definíció első két csoportjába tartoznak. Amennyiben azonban a FEANTSA-meghatározás 3. és 4. csoportját is számba vesszük, úgy nagyságrenddel nagyobb számot kaphatunk.

A hajléktalanságot a társadalmi kirekesztettség egyik fajtájaként lehet értelmezni. Azonban a hajléktalan életmód nagyfokú identitás- és személyiségváltozással is jár. Ez a változás abban mutatkozik meg, hogy a személy a hajléktalanság veszélyzónájába kerülést követően az otthontalansághoz kapcsolódó életformát fogadja el, ehhez igazítja mindennapjait, és egyre nehezebb lesz a társadalomba való visszailleszkedése, illetve visszaillesztése. Jelen összefoglaló a hajléktalanság egyik lényeges pszichológiai oldalának, az identitásváltozásnak a folyamatát kívánja bemutatni.

1. táblázat. Az Európai Unió országaiban élő hajléktalanok becsült adatai (Gyuris 2003)

Ország	Év	Összlakosság (millió)	Hajléktalanok száma	A lakosság %-ában
Belgium	1993	10,0	26 379	0,26
Dánia	1992	5,1	2 947	0,006
Németország	1990 (csak NSZK)	64,0	850 000	1,3
Görögország	1993	10,3	10 000	
Spanyolország	1990	39,1	29 659	0,08
Franciaország	1992	57,5	627 000	1
Írország	1992	3,5	5 000	0,01
Olaszország	1992	56,9	152 000	0,2
Luxemburg	1992	0,3	608	0,02
Hollandia	1990	15,2	30 000	0,2
Portugália	1993	12,8	2 870	0,02
Egyesült Királyság	1992	57,9	642 980	1

A HAJLÉKTALAN EMBER

A hajléktalanság többnyire a konvencionális szociális kapcsolatoktól való megfosztottságot jelenti. Ennek a helyzetnek csak egyik dimenziója a lakástalanság, illetve a stabil lakhatási lehetőség hiánya (Győri 1990).

Breitner (1999) szerint a hajléktalanság a nélkülözés legnagyobb foka, amelynek kialakulása soktényezős folyamat. Egyetlen tényező önmagában nem ad rá okot, hogy valaki a hajléktalan életmódra rendezkedjen be. Több okot is meg lehet nevezni: a szenvedélybetegséget, valamint más pszichiátriai betegséget, munkanélküliséget, alacsony jövedelmet és a válást.

A korai traumák és az ezek kapcsán kialakult viselkedési és emocionális problémák olyan zavart hoznak létre az egyén életvezetésében, coping-mechanizmusában és kapcsolatrendszerében, amelyek hozzájárulnak a hajléktalanság előidézéséhez és rögzüléséhez (Feitel és mtsai 1992).

A hajléktalanná váló ember az esetek jó részében pszichésen valamilyen szinten sérült. Hajléktalanként tovább fokozódnak a megpróbáltatások, elmélyülnek a traumák. A hajléktalanság pszichológiai feldolgozása további negatív élményekkel jár. A hajléktalanság sajátos veszteség, amely identitáskrízist idéz elő. A stabil lakóhely megszűnésével az egyén bizonyos szociális szerepeit is automatikusan elveszítheti, pl. családon belüli, baráti és szomszédosági kapcsolataiban. Egyre kevesebb eséllyel bír a munkaerőpiacon: ha már eddig is munkanélküli volt, szinte lehetetlen alkalmazást nyernie, de ha van állása, valószínűleg nem képes annak megtartására. A biztos szerepek elvesztésével párhuzamosan a „hajléktalan” életformához kapcsolódó viszonyok alakulnak ki.

A hajléktalan gyakran vált ki környezetéből előítéletet, az emberek úgy gondolják, hogy a hajléktalanságért nem a külső körülmények, hanem az emberek maguk a felelősek. A hajléktalanokkal szemben fellépő előítéleteket egy idő múlva maguk az érintettek is elfogadják, és e szerint élik meg a dolgokat. Ennek hatására segítségre méltatlan lényeknek gondolják magukat, önbecsülésüket, önbizalmukat fokozatosan elveszítik (Goodmann és Saxe 1991).

A hajléktalanná válás által előidézett szociális elszigetelődés során az egyén egyre inkább magára marad, korábbi kapcsolatai gyorsan megszakadnak, és teljesen elveszti a hajléktalanságon kívüli léthez fűződő kötelekeit. A hajléktalan elveszíti a személyes sorsa feletti kontrollt, a „tanult tehetetlenség” állapotába kerül, amely depressziót eredményezhet. Ennek következményeként a hajléktalanok egy részét a feladás és a generalizált passzivitás jellemzi – ők azt sem veszik igénybe, ami pedig elérhető

lenne számukra. Mások éppen ellenkezőleg, függővé válnak a segítő intézményektől, és feladják a saját befektetéseket igénylő önálló próbálkozásokat (Goodmann és Saxe 1991; Levendel 1993).

A hajléktalan lét stresszhelyzet. A stresszt okozó események gyakran felbontják a társas kötések, ezért pl. a válás, a munkahely elvesztése vagy a gyász esetén éppen akkor csökken a támogatás, amikor a kereslet iránta megnövekszik (Cassel 1974, 1976).

A hajléktalanság természeténél fogva elősegíti a társadalmi intézményektől és a személyes kapcsolathálózatoktól való elszigetelődést. A hajléknélküliség gátolja a formális kapcsolatokkal és a barátokkal a tartós kommunikációt. Az emberek azért válnak hajléktalanná, mert a társas kapcsolataikat nem gondozzák és tartják fenn nem hajléktalan emberekkel. Az elszigeteltség oka és következménye is a hajléktalan állapotnak.

A hajléktalanságból való kikerülés egyik akadálya az énkép, az önbecsülés megváltozása (Snow és Anderson 1993).

A kapcsolathálózatot az ismétlődő társas interakciók idő-tér térképeként is fel lehet fogni (Willmott 1986). Ezek az ismétlődő interakciók az egyén időben és térben zajló napi útjai során következnek be, ezek az utak egyrészt alakítják a kapcsolathálózatot, másrészt alakulnak is általa. Az egyének többsége számára a napi út kulcsfontosságú állomásai az otthon és a munkahely, amelyek állandó visszatérési pontok, lényegi funkciók (evés, alvás, személyes védelem, javak tárolása, kommunikáció) és intenzív társas interakciók. A napi út és a kapcsolathálózat együttesen alkotják az egyén „locale”-ját, helyét a világban. Ez magában foglalja mind a napi út fizikai terét, mind annak társas környezetét, a környezeti jellemzőket, társadalmi intézményeket és a térben jelen levő egyéneket. A „locale”-hoz való pszichológiai kötődésnek fontos szerepe van a személyes identitás kialakításában (Kállai és mtsai 1998). Az átlagos, hajlékkal rendelkező egyén számára tehát a kapcsolathálózat és a napi út az idő-tér folytonosság érzetét nyújtja. A hajléktalanság ezzel szemben idő-tér diszkontinuitást okoz, nincsenek helyhez kötött állomások a napi út során. Ez hozzájárul a hajléktalan emberek identitásának és önbecsülésének megváltozásához (Fischer és mtsai 1981).

A hajléktalan emberek számára a cél általában a közvetlen túlélés, ezért a hosszabb távú célok az ő életükben nehezen ragadhatók meg. A rövid távú szükségletek kielégítésének kitüntetett fontossága és a komfort nélküli rendezetlen környezet azonban megváltoztatja az énképet. A kapcsolathálózatból származó támogatás instabilitása miatt gyakran helyettesítik egymással az éppen rendelkezésre álló támogatási forrásokat, mivel ez önmagában közvetlen figyelmet követel, elvonja az energiákat a hosszabb távú, visszailleszkedésre irányuló stratégiáktól. Ördögi kör alakul ki (Snow

és Anderson 1993). A túlélésre törekvés érdekében a hajléktalan-identitás vállalása, az időszakos szállások, a menekülési források, az átmeneti segítő gesztusok csökkentik ugyan a nélkülözés testi és lelki kínjait, de abban az esetben, ha a segítséghez nem társul aktív reszocializációs törekvés és önbizalmat serkentő, kreatív közeg, a túlélésre való törekvést nem váltja fel az életre való törekvés.

A kutatásokban egyre nagyobb hangsúlyt kap az úgynevezett idő-dimenzió vizsgálata: egyrészt a hajléktalanságban eltöltött idő hossza, másrészt annak ismétlődő volta (Milburn és Watts 1986). Az újabb és újabb hajléktalan epizódok során a rendelkezésre álló testi és lelki források fokozatosan csökkennek (elvész az erő), ezzel párhuzamosan a megbízható, „jó” hely birtoklása is nehezebbé válik: a hajléktalan egyre többször érzi azt, hogy rossz helyen van. A hajléktalanság időbeli lefutása alapján megkülönböztethetünk krónikus, epizodikus, illetve szituatív hajléktalanságot. A krónikus hajléktalanok hosszabb ideig nem rendelkeznek állandó lakással, az utcán élnek. Az epizodikus hajléktalanság a szüleik ellen lázadó, időről időre elkóboroló vagy intézetből szökésben lévő fiatalok esetén látható a leggyakrabban. A szituatív hajléktalanság olyanokat érint, akiknek valamely lélektani krízishelyzet miatt nincs hol aludniuk (Komáromi 1994).

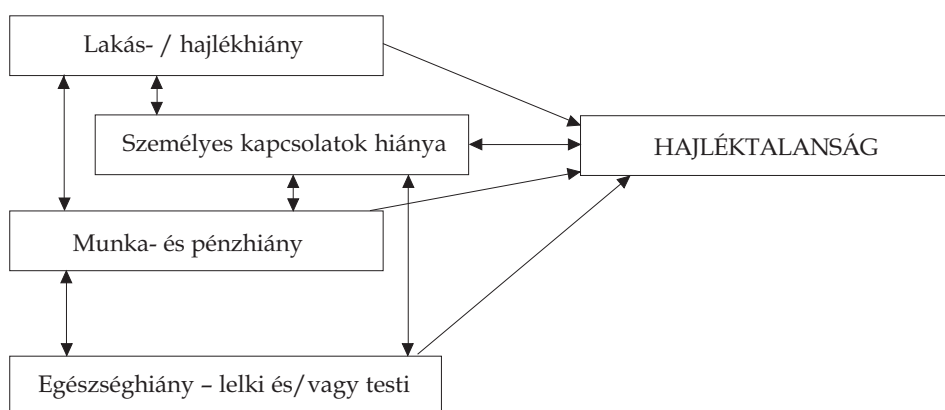
A gyenge kötések, laza szálak, ismeretségek hidat képezve fűzik az egyéneket tőlük távolabb álló, erős kapcsolataik által nem elérhető társadalmi csoportokhoz. Ezek a kapcsolatok a társadalomba való integrálás rejtett ösvényei. A kapcsolati lehetőségek révén olyan információhoz juthatnak, amelyek saját köreikben nem állnak rendelkezésre. Az ilyen gyenge kapcsolatok fenntartása és létesítése is igényli az anyagi biztonságnak egy bizonyos fokát (Angelusz és Tardos 1991). Az alapvető életfeltételek biztosításán túl megmaradó fizetőeszközök a társadalmi reintegráció fontos elemét képviselik.

Az erős kötések fenntartása több időt és energiát igényel, mint a gyenge kötéseké, viszont ezek nagyobb mértékben ösztönzik a kölcsönös segítségnyújtást. Az erős kötések szignifikánsan több érzelmi támogatást, apróbb segítségeket és társaságot nyújtanak, és több dimenzióban is számíthat rájuk az egyén (Wellman és Wortley 1990).

A társas támogatáson kívül a kölcsönös segítségnyújtás megerősíti a kapcsolatokat, és – praktikus funkcióján kívül – társas mezőt képezve védi az egyént a magány, a szorongás és a betegségek ellen is.

Ha hajléktalan az egyén, az azonos tapasztalaton nyugvó kapcsolatai a többi hajléktalanhoz kötik, akiktől támogatást és segítséget kaphatna a napi túléléshez. Miután egyikük sem rendelkezik a pusztán túlélésnél többre elegendő forrásokkal, a hajléktalan létből való kilépésben csak korlá-

tozott mértékben tudnak egymásnak segíteni. Ehhez csak a hierarchia magasabb, forrásdúsabb szintjeire irányuló kötések lennének alkalmasak. A hajléktalanok körében az ilyen erős kapcsolatok azonban csak korlátozott mértékben állnak az egyén rendelkezésére, és ezek közül is némelyik kizsákmányoló jellegű. A családi kapcsolatok hiánya a hajléktalanság valószínűleg elengedhetetlen előfeltétele. A hajléktalanságra ható, a hajléktalan létet előidéző hiányállapotok rendszerét Albert és Dávid (2001, 35) szerint a következőképpen lehet bemutatni (1. ábra):

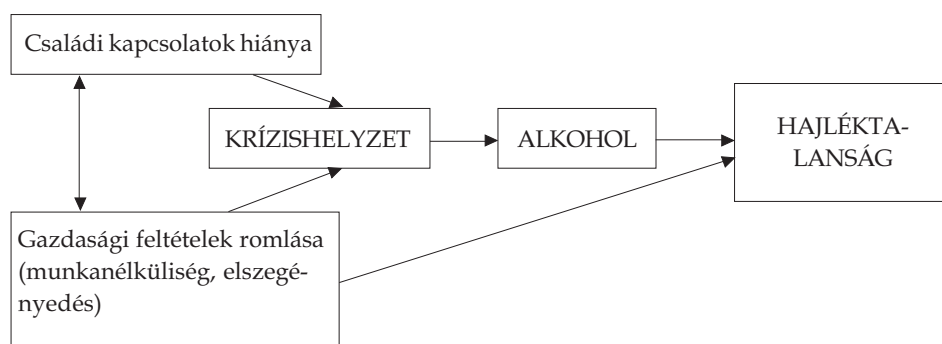
1. ábra. A hajléktalanságra ható hiányállapotok rendszere

A hiányállapotok rendszerét vizsgálva megfigyelhető, hogy a kapcsolathány részben előidéz más hiányokat, részben viszont maga is más hiányok következménye. A hiányállapotok egymást erősítik, és az egyén egyre rosszabb helyzetbe kerül.

Az emberek, főleg a férfiak egyik, talán a leggyakoribb konfliktusmegoldó stratégiája Magyarországon az alkohol. Az alkoholizmus az önpusztítás olyan formája, amelynek következtében az egyén a társadalomból egyre inkább a perifériára kerül. „A hazai hajléktalanok többsége alkoholizmusban szenved. Az alkoholos életforma, az alkoholos karrier vége igen gyakran a hajléktalanság” (Levendel 1993, 13). Szociológiai okok, katasztrófák mellett számos oka lehet a hajléktalanságnak, nem nevezhető tehát minden hajléktalan alkoholistának vagy lelki betegnek, de csak a velük való foglalkozás tudja eldönteni, hogy miben vagy mitől is szenvednek valójában.

Azt mondhatjuk, hogy a hajléktalanná válás szempontjából különösen veszélyeztetett az az ember, akinek az életében a gazdasági és családi kapcsolatra vonatkozó hiányállapot együttes előfordulása következ-

tében krízishelyzet alakul ki, és e krízishelyzet lehetséges megoldásaként az egyén az alkoholt választja (Albert és Dávid 2001, 104). A hajléktalanná válás másik lehetséges modellje körvonalazódik a 2. ábrán:

2. ábra. A hajléktalanná válás modellje

Az alkohol (és mellette más drogabuszus) azonban nemcsak következménye lehet a krízishelyzetnek, hanem elő is idézheti a krízishelyzetet.

A szociális normáknak megfelelő kapcsolathálózatok biztonságot jelentenek, és hozzájárulnak az egyén egészségének, jólétének megőrzéséhez, ezen kívül számos anyagi forrást nyújtanak, ami sok embert átsegít a válsághelyzeteken (Cohen és Sokolovsky 1983; Sarason és Sarason 1985). A támogató hálózatok sérülése a hosszú távú szegénység és a személyes problémák kombinációjának hatására hozzájárul az egyén hajléktalanná válásához (McChesney és Young 1986).

Mivel a hajléktalanok döntő többsége nem fér hozzá sem anyagi, sem társadalmi erőforrásokhoz, ezért a legtöbb esetben úgy látják, hogy nem sok értelme van intim, tartós kapcsolatok kialakításának. Leginkább rövid életű kapcsolatokat teremtenek, amelyeket a barátság mezébe öltöztetnek. A kapcsolatok gyors kialakulása kompenzációs funkciót szolgál. Mivel a hajléktalan társak a pozitív társadalmi értékelés szinte egyetlen forrását képezik, ezért gyakran a legfontosabb társas és pszichológiai támogatást jelentik (Snow és Anderson 1993).

A köztudatban élő sztereotípiák szerint a hajléktalanok koszosak, büdösek, nem mosakszanak. Nagy részük azonban nagy erőfeszítések árán is próbálja tisztán tartani önmagát és ruháját. Az életmódváltozókat külön-külön vizsgálva kiderül, hogy a különböző személyes kapcsolatok jelentősen befolyásolják a hajléktalan emberek mindennapjait, bevételi forrásait, alvási, táplálkozási és tisztálkodási szokásait.

AZ IDENTITÁS

A stabil identitású egyénnek mindenkor meg kell tudnia mondani, hol is van a helye e világban. Késznek és képesnek kell lennie arra, hogy kialakítsa a kapcsolatait, amelyek racionális módon emelik ki egyszeri-különös létének határai közül, s ez által morális lényé teszik.

„Az identitás irodalmában egyre nagyobb hangsúlyt kap az azonoságtudat funkcionális értékének (Sarbin és Scheibe 1983), illetve készte-tés-erejű, motivációs működésének a kérdése. Az előbbi egyszerűen azt jelenti, hogy az egyén sikeres és aktív társadalmi alkalmazkodása és „túl-élése” jelentős mértékben azon múlik, hogy képes-e tartósan és pontosan elhelyezni önmagát a társadalmi történésekben” (Pataki 1987, 17–18).

Kérdés, hogy az egyénnek módja nyílik-e kielégíteni odatartozási-csat-lakozási szükségletét. Ebben az értelemben az identitás mind az egyén létének és sikerességének, mind a társadalmi szerkezetek kielégítő mű-ködésének elengedhetetlen feltétele. Az egyénnek szüksége van a kultu-rált közösség által is elfogadott önmeghatározásra. Ennek megnehezü-lése vagy lehetetlenülése – akár belső, akár külső okok miatt is kerül rá sor – szétzilálhatja a viselkedést, és fenyegetheti a mentális egészséget (Pa-taki 1987).

Az egyén mindennapi életkörülményei között is érezheti magát inkább valószínűtlennek, mint valóságosnak, a világtól való elhatárolódását kör-vonalazatlannak. Identitása és autonómiája is kétségessé válhat. Elveszít-heti saját időinek folytonosságát és belső összetartozásának élményét, képtelenné válhat arra, hogy elhiggye: belsője valódi, jó, értékes. Az ilyen személy számára a külvilág olyan bizonytalan, mint amennyire önmaga (Erős 1993).

A HAJLÉKTALANSÁGBAN MEGMUTATKOZÓ SZEMÉLYES ÉN

Az identitásélmény funkciója: a saját élet elmúlását jelző változások pszi-chológiai feldolgozása. Identitástudata révén a személy felülkerekedik a változásokon. Az identitásélmény révén a személy bizonyossággá képes fordítani az ontológiai bizonytalanságot, határt von a külső és a belső világ közé, miközben az utóbbit nagyobb mérvű konzisztenciával ruházza fel, mint a külsőt. Ezzel függ össze, hogy mások változását szívesebben tart-juk nyilván, mint a magunkét (Pataki 1987).

A hajléktalan emberekkel való foglalkozás során gyűjtött tapasztala-taim alapján úgy látom, hogy az identitásfejlődés zavara kulcsfontossá-

gú mozzanat a hajléktalan emberek élettörténetének megértésében és pillanatnyi helyzetük szakértő megítélésében. A legveszélyeztetettebbek a nevelőintézetből kikerülő, valamint a sérült családban nevelkedett fiatalok. Ezekben az esetekben a személyiségfejlődés korai szintjén törések találhatók, amelyek akadályozzák az életkornak megfelelő identitásfejlődést. A személyiségfejlődés bármely szakaszában létrejöhetnek fejlődési akadályok, melyek során az egyén „elveszti a fonalat”. Az önértékelés torzul, nem ismeri meg önmagát, nincs reális énképe. Élete során olyan helyzeteket keres, amelyben ezeket a hiányosságokat pótolni tudja. Gyermekként már bűncselekményekbe keveredik, korán kapcsolatba kerül az alkohollal vagy a droggal. Ezek a gyerekek fiatalon különböző javító-nevelő intézetekbe kerülnek, azonban ezeket a torzulásokat csak részben lehet kiküszöbölni. A hajléktalan körben is gyakran jelentkezőek börtönviselt emberek, illetve olyanok, akik a börtönből közvetlenül a hajléktalan ellátásba kerülnek. A család ritkán fogadja vissza őket, „fekete bárány”-nak bélyegzik, vagy megszakítják velük a kapcsolatot. Ezek az emberek már ennek az életformának megfelelő elvárásokkal azonosultak, azoknak a csoporttagoknak az elismeréseit fogadják el.

A nevelőintézeti múlt, a sérült családi háttér nehezíti a személyiségfejlődést, de nem jelent egyértelmű zsákutcát. Azonban kétségtelen, hogy a felnőtt identitás kritériumai ezekben a személyekben nem internalizálódtak.

Az egészséges identitás egyik jellemzője, hogy képes előre tervezni, időben behatárolni a dolgait, célokat kitűzni, és annak érdekében tenni is. A kliensekkel való beszélgetések során azonban kiderül, hogy azok, akik még csak rövid időt töltöttek a hajléktalan-ellátásban, még képesek tervezni, kijutási módokat keresni. Azonban ezek a tervek legtöbbször irreálisak, vagy elnagyoltak. Ha a segítő erre kérdez rá, olyan válaszokat kap: „Dolgozni szeretnék”, „Szakmát akarok tanulni”. Nem képes felmérni képességeit, erőviszonyait, olyan munkára vagy tanfolyamra jelentkezni, amelyet később külső vagy belső okok miatt ott kell hagynia. A kudarcok tovább gyarapodnak.

Az ember élete során kialakul egy magabiztosság, egészséges önbizalom, illetve el tudja érni azt, hogy a környezete is bízjon benne. Azoknál, akik a hajléktalan-ellátásba kerülnek, korábbi életük során hiányoztak azok a helyzetek, ahol ezeknek a tulajdonságoknak a megszerzésére módjuk lehetett volna. A hajléktalan életmóddal szembekerülve a még meglévő önbizalom, önbecsülés is szétporlad. Ebben fontos szerepet játszanak a már említett kudarcok, illetve hajléktalanság címkéje.

Egy egészséges identitású egyén képes a helyzeteket reálisan átlátni, és annak megfelelően cselekedni. A hajlék nélküli emberek között sok

többszörösen elvált, illetve több élettársi kapcsolatot megélt ember található. A fiatalabbak és a középkorúak gyakran változtatják munkahelyeiket, vagy csak alkalmi munkákat vállalnak, ahonnan bármikor ki tudnak lépni. Nincs kötöttség, nem kell számukra lehetetlennek tűnő elvárásoknak megfelelniük.

A hajléktalan ember kevésbé tűri a változásokat, ragaszkodik egy biztos ponthoz, amit sokszor egy támogató intézmény jelent számára. Kapaszkodót, állandóságot keres a bizonytalan léten belül. Ha tőle független változások történnek az általa kialakított napirendben, pl. a nappali melegedő nyitvatartási idejének vagy a népkonyha ellátásának megváltozása, ez feszültséget kelt benne.

A hajléktalan ember nem tud a társadalmi szerepeknek megfelelni. Hamar összetűzésekbe kerül, pl. főnökeivel, munkatársakkal. Hajléktalan mivoltukat az emberek többféleképpen élik meg. Sokan mindenben ártó szándékot keresnek: „Mert én hajléktalan vagyok, azt hiszik, velem mindent lehet?” De arra is találhatunk példát, hogy hajléktalan mivoltával magyarázza meg tetteit. Viselkedésében pillanatnyi érzése, hangulata nagyon meghatározó lehet.

A TÖMEG, MINT AZ EGYÉN VISELKEDÉSÉT MEGHATÁROZÓ TÉNYEZŐ A HAJLÉKTALAN LÉTBEN

A tömegben az ember anonim, befolyásolhatóbb, racionalitását és identitását a csoportlélek törvényei uralják. A kollektív lélek, valamint a megszokott szociális korlátok alóli felszabadulás hatására könnyebben elszabadulnak az emberek destruktív ösztönei (LeBon 1913).

Zimbardo (1969) deindividuuáció (egyénvesztés) elmélete szerint az emberek számára a névtelenség (anonimitás) egyfajta köpönyeg, ha nagy csoportban vannak, amely az egyéni cselekedetek következményeiért viselt személyes felelősség diffúziójához vezet.

A tömeget sajátos cselekvési és viselkedési helyzetnek tekinthetjük, ezért a benne cselekvő hajléktalan egyén viselkedésének változásait is ebben a környezetben kell megvizsgálni.

Egyéniségvesztés

A tömeghelyzet szembetűnő jellegzetessége az egyén anonimitása, vagyis az időleges és átmeneti egyéniségvesztés. Az anonimitás a személyes azonosíthatatlanságot jelenti; ennek következtében az egyén kicsúszik a tár-

sadalmi ellenőrzés megszokott formáinak érvénye alól, s ezért önkontrollja is fellazul. Ez pedig messzemenő következményekkel jár. Mindezekelőtt azzal, hogy az ösztönös impulzusok és az affektív reakciók kiszabadulnak a kultúra normatív nyomása alól. Az anonimitással járó egyéniségvesztés (deindividuáció) eredendően riasztó, hiszen elszemélytelenítő-eltárgyasító hatással van a személyre. Egyúttal azonban vonzó és csábító is, mivel tökéletesen elengedett, gátlástalan állapottal jutalmazza őt. A tömegben lévő egyén kiszakad tartós személyes kötelekeiből, „relációvesztést” él át, s ez elválasztja tulajdon személyes múltjától is. Az anonim helyzet azért is csábító lehet, mivel általában kiiktatja az önreflexiót, s így elkerülhetővé teszi a jobbra negatív érzelmekkel kísért éntudatossági állapotot (Duval és Wicklung 1972).

Festinger és mtsai (1973) szerint a tömeg pillanatnyi és tűnékeny léte valószínűleg annak a következménye, hogy ez a csoporttípus nem képes kielégíteni az individualizáció iránti szükségletet. Az egyéniségvesztés azért kívánatos és keresett állapot, mivel az egyén kiléphet a társadalmi viselkedés-ellenőrzés megszokott, szüntelen önkontrollt és önreflexiót igénylő keretei közül, és belevetheti magát a tömeg anonimitást ígérő hullámaiba. Megnövekszik annak az esélye, ha az egyén feszült és zaklatott lelkiállapotban van. Ha pedig a tömeg huzamos időre foglyul ejti az egyént, és az önvesztés tartós állapot lesz, létrejönnek a fanatizálás lélektani feltételei. A fanatizált ember mindig egyéniségét veszített lény. A tömegbe beszippantott hajléktalan emberek a vitális lét fanatikusai.

A tömeghelyzet mindig beszűkíti az egyén tér-világát és idő-perspektíváját. Az egyéniségvesztés legjellemzőbb és leginkább riasztó következménye az indulatok feletti ellenőrzés elvesztése és a szociális kapcsolatok kaotikus rendezetlensége (Zimbardo 1969).

A hajléktalanná váló ember hajlékával együtt elveszti korábbi életformáját és szokásait is. Az utcára kerülve, sorstársai befogadását keresve, rövid időn belül átveszi új életformájának szokásrendszerét. Neve helyett ő is külsődleges szempontokra hagyatkozó becenevet kap. Taggá válik.

Bekerülve a hajléktalanokat gondozó ellátórendszerbe, egy szociális munkatárs felvesz vele egy környezettanulmányt, majd hajléktalan igazolványt kap. A procedura pecsét a „tagsági könyvébe”. Személyigazolvány pótlása során „lakcím nélkülüként” tartják számon. Ezzel adminisztratív státusa is egyértelművé válik. A valahova tartozást kifejező fiktív lakcíme is megszűnik. A segítő – más lehetőség hiányában – menedékhelyet vagy átmeneti szállót, ideiglenes alvási lehetőséget tud felajánlani. Biztos jövedelme hiányában a népkonyhán fog ebédelni, illetve felkeresi azokat az étkezési lehetőségeket, ahol ingyen jut ebédhez. Az egyén rövid időn belül (néhány hónapon belül) elveszti a régi kapcsolatait.

Társulási késztetés

„A valahova való tartozás késztetése, a társas szükséglet (‘need to belong’) nagy erejű mozgatója az egyén társas tájékozódásának. Alkalmanként a tömegbe való beleolvadás is kielégítheti a fájó hiányt: a személyes világ felépítésének és biztonságot teremtő megóvásának kielégítetlen szükségét” (Pataki 1998, 148). A szorongás, a félelem és az ebből keletkező bizonytalanság megnöveli és magas szinten tartja a társulási késztetés erejét.

A hajléktalan-ellátórendszerben gyakran találkoznak össze olyan hajléktalanok, akik egy helyről, egy városból jöttek, illetve egy nevelőintézetből kerültek ki. A közös múlt olyan kapcsolási pont, amely már arra ösztönzi az egyéneket, hogy egymáson segítsenek. Az ilyen segítségnyújtás csapda is lehet, mivel az egyén így fokozatosan hajléktalan emberek társaságát fogja keresni. Kevés az olyan ember, aki hosszabb ideig egyedül marad, a többség bizonyos idő után valamelyik társasághoz csapódik. Több szempont szerint kerülhet valaki egy csoporthoz: azonos munkahelyen vállalnak alkalmi munkát, összekötheti őket a szenvedélybetegségük, a szállón vagy a menedékhelyen közös szobában laknak stb. A régi, nem hajléktalan kapcsolatai ezt a helyzetet nehezen tudják elfogadni. Motiváló tényező lehet egy új tag elfogadásánál az anyagi forrás. Ha valaki pénzhez jut, gyorsan akadnak „barátai”, amíg fedezni tudja a kiadásait. Az ilyen klikkekhez az alkohol fogyasztása szorosan hozzátartozik.

Csoportnyomás

Bizonytalan és strukturálatlan helyzetben a csoport hajlamos arra, hogy olyan eljárásokat dolgozzon ki, amelyek megszüntetik a bizonytalanságot, és irányt mutatnak a közös cselekvésnek. A tömeghelyzet mindig telítve van bizonytalan mozzanatokkal és olyan normaalkotási kísérletekkel, amelyek célja a viselkedési bizonytalanság enyhítése és megszüntetése.

A tömegnyomással szembeni érzékenység nagy egyéni különbséget mutat. Vannak személyek, akik függetlenek tudnak maradni, magabiztossággal vagy csak belső vívódások árán. A behódolás a benne részt vevő egyének sajátos személyiségállapotától is függ (önbizalomhiány, bizonytalanság, szorongás, kisebbségi érzés).

Ebben a bizonytalan és ijesztő világban a csoporthoz tartozás biztonságot, háttérrel nyújt az egyén részére. Napirendjét is e csoporthoz fogja tervezni. Munkahelyét és párcapcsolatát is ennek megfelelően fogja ala-

kítani. A legelfogadottabb „munka” a kukázás, hajléktalanújság-árulás, segédmunka, illetve ma már ritkábban a kéregetés. Gyakori, hogy a hajléktalan partnerét is sorstársai közül választja.

Ez a bizonytalan helyzet a hajléktalan emberben növeli az agresszív potenciált. Az agressziót felerősítheti az is, ha a személy érzi, hogy egy csoport áll mögötte, és akkor képes akár fizikailag is fellépni védelme érdekében. Különböző érdekvédelmi szövetségekre is találunk példát, akik védelmi pénzt szednek, cserében hajlandók az úgynevezett „gyengébbeket” megvédeni.

Híresztelés

„A tömeg sokféle lehetséges megnyilvánulási módja mellett sajátos információs rendszerként is működik. Maga is szüntelenül termeli és közvetíti a híreket és értesüléseket” (Pataki 1998, 155). A tömegben felfokozott hírigény működik: folyamatosan értelmeznie kell a szétszórt tapasztalatokat és a váratlan eseményeket. Az információs források azonban rendszerint ellenőrizhetetlenek és azonosíthatatlanok.

A hajléktalan emberek számára a legfontosabb cél a túlélés, ezért az életükben nélkülözhetetlenek azok a hírek, amelyek segítségével alapvető szükségleteiket tudják kielégíteni. Az emberek rá vannak szorulva, hogy kapcsolatban legyenek hasonló életmódú egyénnel. A hajléktalanok így jutnak olyan értesülésekhez, hogy pl. hol osztanak adományt, ingyen zsíros kenyeret vagy teát télen.

Az identitásváltás

„Nem létezik olyan tömeg, amelynek tagjai ne tekintenék önmagukat valamely identitásképző társadalmi kategória képviselőjének. Társadalmi azonosságtudatunk (szociális identitásunk) mindenekelőtt úgy jelenik meg, mint társadalmi minemőségünket leképező, önmeghatározó kategóriák szervezett, és pedig hierarchikusan szervezett alakzata. Erre épül rá, s ezzel szövődik össze a személyes azonosságtudat értékelő-minősítő kategóriáinak hálózata. E kettő alkotja az én-rendszerünket” (Pataki 1998, 165).

A tömeg tagjait a közös tudás is egybefűzi. E közös tudásnak mellőzhetetlen összetevője az a hiedelem, hogy mindannyian ugyanazon kategóriához tartozunk, ugyanazon identitásban osztozunk.

Az emberek a csoportban nem mindig vesztik el gondolkodási képességüket, és nem mindig erőszakosak. Az, hogy miként viselkednek majd,

nagymértékben függ a helyzetben jelenlevő kulcsingerektől, és legfőképpen a csoportban éppen előtérben lévő normáktól. Ezeket a normákat legfőképpen az illető csoport céljai határozzák meg.

A hajléktalanná vált ember identitásváltozását figyelemmel kísérve nehéz megragadni azokat a pontokat, amelyek mentén az egyén még visszailleszthető a társadalomba. A hajléktalanok hosszabb idő után visszafordíthatatlan változáson mennek keresztül, amihez még olyan pszichés betegségek is társulnak, amelyek ennek az életformának az okai és következményei is lehetnek. Egyre nagyobb a hajléktalanság, mint tömegjelenség visszahúzó ereje. A hajléktalannak a szégyennel, hogy idáig lesüllyedt, nehéz szembesülnie. A korábbi, nem hajléktalan kapcsolatok is teljesen megszakadnak, sőt ők maguk meg is szakítják. Az egyént az a büntudat, hogy csalódást okozott akár családjának, nevelőinek, szüleinek vagy volt házastársának, illetve gyerekeinek, még jobban tapossa ebbe a környezetbe. Itt nem kell kudarcait felvállalnia, a többi ember is azért kényszerült a hajléktalan életformára, mert életében – önhibájából vagy önhibáján kívül – sérülések sorai következtek be. A hajlék nélküli emberek szükségletei is minimalizálódnak. Főleg az utcán élőkre jellemző, hogy szinte csak a fiziológiai szükségletek (élelem, ital, alvási lehetőség) kielégítésére törekednek. Néhányan még a fizikai védettségre sem törekednek, hiszen gyakran pl. csak egy bokor aljában húzódnak meg. A többség azonban próbál valamilyen védett helyre behúzódnia (szállók, pincék, faházak stb.). A pszichológiai szükségletek közül a valahova tartozás szükséglete dominál. Ezt a szükségletet sajnos csak hajléktalan körben érvényesítik. Ha valaki még itt sem tudja kielégíteni ezt az igényét, teljes apátiába, depresszióba esik és egyetlen kiútként az öngyilkosságot választhatja.

ZÁRSZÓ

A hajléktalan személyek ellátásának egyik gyakorlati színtere a pécsi Tamasz Alapítvány. Az Alapítvány intézményei és szolgáltatásai a hajléktalan emberek és a hajléktalanság veszélyzónájába kerülők nappali ellátását, népkonyhai étkeztetését, átmeneti elhelyezését, bentlakásos ápolását, az utcai szociális gondozást, egészségügyi ellátását, szociális információs szolgálatát, krízisügyeletét és foglalkoztatási programját biztosítják.

Hajléktalan-ellátó rendszerünk munkája 16 éves múltra visszatekintő tapasztalatokon alapul, amelyben egyre nagyobb szerepet kapnak az egyéni és a csoportos mentálhigiénés beszélgetések. A hajléktalanság veszélyzónájába kerüléshez elég, ha az egyén élete valahol mellékvágány-

ra terelődik. Tapasztalataink szerint ebben legnagyobb szerepe a családi kötelek megszűnésének van. Az ellátórendszerbe kerülve a személyek elvesztik egyéniségüket. Ezt követően már nem individuusként, hanem hajléktalan emberként vesznek részt a társadalomban. Olyan előítélettel kell szembenézniük nap mint nap, amely az emberi méltóságukat sérti. A hajlék nélküli emberrel szembeni hátrányos megkülönböztetés – amely a hétköznapi emberek és a szociális szférában dolgozók felől egyaránt megmutatkozik – még jobban nehezíti a hajléktalan létből való kilépést.

Megítélésünk szerint a hajléktalan-ellátásban nagyobb szerepet kellene szánni az individuumra fordított figyelmet erősítő pszichológiai szemléletnek. E szemléletben a hajléktalan személyek életének részletes megértésére, majd ezt követően egy egyéni rehabilitációs program kidolgozására lenne szükség. Ennek feltételrendszere pillanatnyilag igen korlátozott mértékben adott. Tapasztalataink szerint az élettörténet alapján adott megfelelő management és a kreatív önfejlesztő csoporttámogatás hatékonyabban tudná felhasználni a szociális és egészségügyi rendszerben meglevő potenciált. A hajléktalanok szociális organizációja, csoportképzési és kommunikációs szokásai a rehabilitációs törekvésekkel ellentétesek, visszahúzó erőt jelentenek, de ugyanakkor a vélt biztonság forrása is egyben. Ha egy személy ki szeretne lépni ebből a közegből, a belépéshez hasonló identitásváltozáson kell keresztülmennie. A változás irányítása az altruista szemléleten túlmutatóan nem nélkülözheti a szakértői közelítésmódokat sem.

Irodalom

- Albert F., Dávid B. (2001): *Ha elszakad a háló...* Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Angelusz R., Tardos R. (1991): *Társadalmak rejtett hálózata*. MKI, Budapest.
- Breitner P. (1999): A hajléktalanná válás lépcsőfokai. *Esély*, 1: 84–108.
- Cassel, J. (1974): Psychosocial processes and „stress”: theoretical formulations. *International Journal of Health*, 64: 471–482.
- Cassel, J. (1976): The contribution of the social environment to host resistance. *American Journal of Epidemiology*, 141: 798–814.
- Cohen, C., Sokolovsky, J. (1983): Toward a concept of homelessness. *Journal of Gerontology*, 38: 81–89.
- Duval, S., Wicklung, R. A. (1972): *A Theory of Objective Self-awareness*. Academic Press, New York.
- Erős F. (1993): *A válság szociálpszichológiája*. T-Twins, Budapest.
- Feitel, B., Margetson, N., Chamas, J., Lipman, C. (1992): Psychosocial background and behavioral and emotional disorders of homeless and runaway youth. *Hospital and Community Psychiatry*, 43: 155–159.
- Festinger, L., Pepitone, A., Newcomb, T. M. (1973): Egyéniségvesztés a csoportban. In Hunyady György (szerk.): *Szociálpszichológia*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 251–268.

- Fischer, C. S., Jackson, R. M., Stueve, C. A., Gerson, K., Jones, L. M., Baldassare, M. (1981): Networks and places. *American Journal of Sociology*, 87 (3): 764–767
- Goodmann, L., Saxe, L. (1991): Homelessness as psychological trauma. *American Psychologist*, 46 (11): 18–23.
- Győri P. (1990): Gyorsjelentés a hajléktalanságról Magyarországon, 1990. In Andorka R., Kolosi T., Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi riport*. TÁRKI, Budapest, 430–446.
- Gyuris T. (2003): Hajléktalanság nálunk és az Európai Unió országában. *Kapocs*, 2 (5): 32–37.
- Kállai J., Karádi K., Tényi T. (1998): *A térélmény kultúrtörténete és pszichopatológiája*. Tertia Kiadó, Budapest.
- Komáromi Éva (1994): A hajléktalanság mentálhigiénéje. *Szenvedélybetegségek*, 1 (5): 381–390.
- LeBon, G. (1913): *A tömegek lélektana*. Franklin Társulat, Budapest.
- Levendel L. (1993): A hajléktalan ember. *Liget*. 2: 106–113.
- McChesney, Kay Young (1986): Families: the new homeless. *Family Professional*, 1 (1): 13–14.
- Milburn, N. G., Watts, R. J. (1986): Methodological issues in research of the homeless and the homeless mentally ill. *International Journal of Mental Health*, 14 (4): 42–60.
- Pataki F. (1987): *Identitás, személyiség, társadalom. Az identitáselmélet vitatott kérdései*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pataki F. (1998): *A tömegek évszázada*. Osiris Kiadó, Budapest, 114–169.
- Sarason, I. G., Sarason, B. R. (1985): *Social Support: Theory, Research and Applications*. Dordrecht, Netherlands.
- Sarbin Th. R., Scheibe K. E. (1983): *Studies in Social Identity*. Praeger, New York.
- Snow, D. A., Anderson, L. (1993): *Down on Their Luck. A study of Homeless Street People*. University of California Press.
- Wellman, B., Wortley, S. (1990): Different strokes from different folks: community ties and social support. *American Journal of Sociology*, 96 (3): 558–588.
- Willmott, P. (1986): *Social Networks, Informal Care and Public Policy. Research Report 655*. Policy Studies Institute, London.
- Zimbardo, P. (1969): The human choice: individuation, reason and order versus deindividuation, impulse and chaos. In Arnold, W. J., Levine, D. (eds.): *Nebraska Symposium on Motivation*. Lincoln.

BARABÁSNÉ KOLLER, ERZSÉBET

**THE PSYCHOLOGICAL EFFECT OF HOMELESSNESS
ON THE IDENTITY CHANGES OF PEOPLE
GETTING IN TOUCH WITH HOMELESS LIFE**

This study demonstrates some psychological elements that appear in the process of becoming homeless. By case studies from the practice of Tamasz Homelessness Care Centre we will exhibit the way towards the loss of home and family relationships and the formation of a social inadaptation. Homelessness in general means deprivation of family and caregiver relationships and conventional social relationships. Homelessness is the maxi-

mum of indigence, a result of the general effect of a multifactorial process. The early traumas and thence the development of behavioural and emotional problems create such dysfunctions in the individual life conduct, stress management and relationships which contribute to the inchoation and fixing of homelessness. This life goes with the modification of development of identity and personality. Homelessness by nature helps the isolation from social institutions and from the network of personal relationships. The lack of housing discourages the stable communication with formal relationships and friends. Men become homeless because they do not maintain, look after their social contacts with people who are not homeless. Isolation is the cause and the consequence of the homeless status.

Keywords: homelessness, relationships, identity, trauma